

¹ Гл.: Белорусская ССР за годы Советской власти: Статистический сборник.— Минск, 1967, с. 352—353, 340.

² Гл.: Падпольныя перыядычныя выданні на Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны: Бібліяграфічны паказчык.— Мінск, 1975, с. 15

³ Гл.: Краўчанка І. Падпольныя бальшавіцкі друк у Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны.— Мінск, 1950, с. 17.

⁴ Гл. Баханькоў А. Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд: Сацыялінгвістычны нарыс.— Мінск, 1982.

І. К. GERMANOVICH

Ю. А. ШАКАЛЬ ЯК МОВАЗНАВЕЦ

Юстын Адамавіч Шакаль нарадзіўся 27 (14 па ст. ст.) мая 1909 года ў вёсцы Хароміцкія Ігуменскага павета Мінскай губерні (цяпер Уздзенскі раён Мінскай вобласці) у сялянскай сям'і. Скончыўшы ў 1926 годзе Уздзенскую сямігодку, разам з сябрамі стварыў у роднай вёсцы маладзёжную камуну. Два гады працаваў у камунарскай гаспадарцы. Вольны час аддаваў камсамольскай і асветніцкай рабоце: кіраваў хорам і драматычным гутком, выпускаў насценныя газеты, выступаў перад насельніцтвам з навукова-папулярнымі дакладамі і гутаркамі. Жаданне пабачыць свет прывяло рамантычнага юнака ў Ленінград. Там ён уладкаваўся студэнтам у адзін з драматычных тэатраў і адначасова вучыўся ў опернай студыі, пасля перайшоў на працу ў сакратарыят пісьменніцкай арганізацыі. Нягледзячы на вялікую занятасць, многа чытаў, настойліва займаўся самаадукацыяй. Гады ішлі, і трэба было думаць аб сталай прафесіі. З усіх прафесій Ю. А. Шакалю найбольш падабалася настаўніцкая, і у 1930 годзе ён паступіў у Мсціслаўскі педтэхнікум. Вучыўся вельмі добра. Вось чаму ў 1932 годзе, пасля датэрміновага выпуску, па рэкамендацыі дырэктцы тэхнікума быў накіраваны на вучобу ў Магілёўскі педагагічны інстытут. З другога курса заняткі на літаратурна-лінгвістычным аддзяленні спалучаў з педагагічнай працай: выкладаў беларускую мову на рабфаку, на курсах павышэння кваліфікацыі настаўнікаў, на заводным аддзяленні інстытута. Спрабаваў свае сілы і ў паэтычнай творчасці. Адзін з яго вершаў гэтай пары — «Ростань» — надрукавала газета «Літаратура і мастацтва» (1935, № 46).

Магілёўскі педагагічны інстытут Ю. А. Шакаль скончыў на выдатна і быў пакінуты ў гэтай вышэйшай навучальнай установе выкладчыкам мовазнаўчых дысцыплін. Вельмі хутка ён зарэкамендаваў сябе здольным лектарам і перспектыўным навукоўцам. У 1936 годзе быў назначаны дэканам філалагічнага факультэта. Сярод супрацоўнікаў і студэнтаў інстытута карыстаўся вялікім аўтарытэтам як чалавек разнабаковых ведаў, ініцыятар цікавых грамадскіх пачынанняў, высокакваліфікаваны дарадца па пытаннях мовы і літаратуры. Некаторыя члены студэнцкага літаратурнага гуртка, якім адзін час кіраваў Ю. А. Шакаль, потым сталі вядомымі пісьменнікамі і шчырую ўдзячнасць да свайго настаўніка захавалі на ўсё жыццё. Напрыклад, перадваенны выпускнік Магілёўскага педагагічнага інстытута М. Гарулёў пазней успамінаў аб Ю. А. Шакалю: «Ён падтрымаў мае першыя нясмелыя крокі ў літаратурнай творчасці, быў маім пастаянным кансультантам, крытыкам і сябрам»¹.

У першыя дні Вялікай Айчыннай вайны Ю. А. Шакаль, застаўшыся за дырэктара інстытута, зрабіў усё неабходнае для эвакуацыі вучэбнай базы, дакументацыі і сем'яў выкладчыкаў, а сам потым у складзе народных дружын прымаў удзел у абароне Магілёва. Калі горад быў захоплены акупантамі, ён перабраўся на Уздзеншчыну ў родную вёску, там паступова наладзіў сувязь з падпольшчыкамі, а потым пайшоў у партызаны. Немцы, помсцячы, закатавалі яго сясцёр Адэлю і Зосю. Нядоўга пасля гэтага давялося пражыць і Юстыну Адамавічу: 30 снежня 1943 года ў няроўным баі партызанскай засады з пяці чалавек супраць атрада карнікаў каля вёскі Віркова на Уздзеншчыне ён загінуў. Раз'юшаныя фашысты пасеклі яго мёртвае цела на часткі.

У гісторыю беларускага мовазнаўства Ю. А. Шакаль увайшоў як сааўтар падручніка па беларускай мове для сярэдняй школы. Гэты падручнік меў назву «Граматыка» і складаўся з дзвюх частак. Першая частка, напісаная Ю. А. Шакалём сумесна з М. І. Жыркевічам, выйшла ў 1937 годзе. Яна змяшчала тэарэтычныя звесткі і розныя практыкаванні па фанетыцы, граматычнаму складу слоў і марфалогіі. Другая частка, напісаная Ю. А. Шакалём сумесна з К. Д. Бязносікам, выйшла ў 1938 годзе. Яна змяшчала тэарэтычныя звесткі і розныя практыкаванні па сінтаксісу. Абедзве часткі пабудаваны аднолькава. Сваёй будовай яны значна адрозніваліся ад папярэдняга школьнага падручніка, створанага А. С. Саломенікам і Н. І. Шэўчыкам. Гэта перш за ўсё датычыцца кампануюкі матэрыялу і прынцыпаў яго падачы. Так, кожная частка ў А. С. Саломеніка і Н. І. Шэўчыка падзялялася на два раздзелы. Першы раздзел быў тэарэтычным. Ён уключаў толькі граматычныя звесткі і правілы. Другі раздзел быў практычным. Ён уключаў толькі розныя практыкаванні і творчыя заданні да параграфу першага раздзела. Такая аддаленасць практыкаванняў і творчых заданняў ад тэарэтычных звестак і правіл з метадычнага пункту гледжання была не зусім апраўданай. Гэта і ўлічылі аўтары новага падручніка і практычныя заданні пад назвай «Задачы» змясцілі адразу ж пасля тэарэтычных параграфуў і нават пасля іх асобных частак.

У адрозненне ад падручніка А. С. Саломеніка і Н. І. Шэўчыка ў новым падручніку амаль кожнаму тэарэтычнаму параграфу папярэднічаў моўны матэрыял для назіранняў над пэўнымі граматычнымі з’явамі. Назіранні лагічна падводзілі вучняў да свядомага ўспрымання саміх граматычных з’яў. Звесткі аб іх потым дадзены як сцісла сфармуляваныя вывады. Напрыклад, параграф 28 аб склонах назоўнікаў мае такі выгляд:

«Назіранне

Каля дома стаіць вялікая *ліпа*. Галіны *ліпы* звісаюць на самую страху. Гэтай *ліпе* каля ста год. Жыхары нашай мясцовасці не помняць, хто пасадзіў гэтую *ліпу*. У гарачыя летнія дні пад *ліпай* прыемна адпачыць. На *ліпе* штогод гняздзяцца буслы.

ВЫВАДЫ. Уступаючы ў сувязь з іншымі словамі ў сказе, назоўнікі, у залежнасці ад сэнсу, прымаюць розныя формы — змяняюць свае канчаткі. Такая змена называецца **зменай па склонах**, або **скланеннем**, а самыя формы назоўнікаў — **склонамі**.

Склонаў у беларускай мове шэсць. Кожнаму склону адпавядае пытанне.

1. Назоўны — <i>хто, што?</i>	4. Вінавальны — <i>каго, што?</i>
2. Родны — <i>каго, чаго?</i>	5. Творны — <i>кім, чым?</i>
3. Давальны — <i>каму, чаму?</i>	6. Месны — <i>(аб)* кім, (аб) чым?</i>

Вінавальны склон адказвае яшчэ на пытанне *куды?*, а месны — на пытанне *дзе?*

Назоўны склон называецца **прамым**, а ўсе астатнія — **залежнымі**, або **ўскоснымі**.

Ёсць назоўнікі, якія не змяняюцца па склонах і ліках. Такія назоўнікі называюцца **нескланяльнымі**.

Да іх адносяцца назоўнікі тыпу *бюро, кіно, метро, радыё, дэпо*, некаторыя прозвішчы з канчаткам *о* (*Гюго, Русо, Крайко, Шырко*); прозвішчы жанчын, якія маюць у назоўным склоне чыстую аснову (*Кухарчык, Зінгман, Міхалевіч*); некаторыя геаграфічныя назвы (*Осло, Ліворно, Баку, Батумі*).

* Месны склон ніколі без прыназоўніка не бывае; назоўны склон не бывае з прыназоўнікам, астатнія склоны могуць быць з прыназоўнікамі і без іх» (с. 46—47).

У падручнік па беларускай мове, сааўтарам якога з’яўляўся Ю. А. Шакаль, уключана некалькі тэарэтычных параграфуў, якіх не было ў падручніку папярэднім. Гэта «Сувязь дзейніка з выказнікам», «Азначэнне і яго выражэнне», «Дапаўненне і яго выражэнне», «Акалічнасці і іх выражэнне»², «Актыўныя і пасіўныя канструкцыі сказа», «Лагічны націск. Парадак слоў у сказе», «Перыяд». Акрамя таго, некаторыя тэарэтычныя параграфы гэтага падручніка вызначаліся большым аб’ёмам граматычных звестак. Так, у параграфе аб прыслоўі выдзелены семантычныя групы гэтай часціны мовы (*часу, месца, прычыны, мэты, спо-*

сабу дзеяння), у параграфі аб злучніку прыведзена класіфікацыя гэтых службовых слоў па функцыянальнаму значэнню (*злучальныя, супраціўляльныя, раздзяляльныя, паясняльныя, прычынныя, мэтавыя, умоўныя, парайнальныя, уступальныя, часавыя*) і класіфікацыя па спосабу ўжывання (*адзіночныя, паўторныя, падвойныя*); у параграфі аб відах сувязі слоў у сказе дадзена паняцце пра поўнае і няпоўнае дапасаванне.

Нягледзячы на дадатковую граматычную інфармацыю, гэты падручнік быў меншым па аб'ёму, чым папярэдні, асабліва першая яго частка (150 старонак замест 240). Дасягнута гэта за кошт больш сціслага выкладу тэарэтычных звестак і падачы больш кароткіх практыкаванняў.

Ад папярэдняга новы падручнік выгадна адрозніваўся і большай дакладнасцю фармуліровак-азначэнняў некаторых граматычных паняццяў і з'яў, аб чым наглядна можа сведчыць параўнанне хоць бы такіх у тым і другім: «Дзеепрыслоўі — гэта прыслоўі, утвораныя ад дзеясловаў» — «Утвораныя ад дзеяслова нязменныя словы (нескланяльныя і неспрагальныя), якія захавалі ў сабе агульныя рысы з дзеясловам і абазначаюць акалічнасць, называюцца дзеепрыслоўямі»; «Слова, якое не мае самастойнага значэння, але служыць у сказе для сувязі назоўніка з тым словам, каторае гэтым назоўнікам кіруе, называецца прыназоўнікам» — «Нязменныя словы, якія ў сказе адыгрываюць службовую ролю, паказваючы адносіны прадмета да дзеяння або адносіны паміж прадметамі, называюцца прыназоўнікамі»; «Дапасаваннем называецца такая сувязь, калі адно слова стаіць у тым жа ліку, родзе і склоне, што і паясняемае ім слова» — «Дапасаваннем называецца такі від сувязі слоў у сказе, калі пры змене формы аднаго слова адпаведным чынам змяняецца і форма другога слова, з ім звязанага».

У падручніку, напісаным з удзелам Ю. А. Шакаля, большай прадуманасцю і разнастайнасцю вызначаюцца практыкаванні. Выкананне некаторых, асабліва пры падагульненні ўжо вывучаных тэм, рэкамендавалася рабіць па ўдала складзеных схемах. Так, дадзеныя схемы разбору слоў па саставу, граматычнага разбору назоўнікаў, дзеясловаў, прыслоўяў і даданых членаў сказа.

Гэты падручнік тройчы перавыдаваўся пад назвай «Граматыка беларускай мовы». З мэтай яго ўдасканалення пры кожным новым выданні аўтары рабілі некаторыя змены паводле крытычных заўваг настаўнікаў і сваіх уласных меркаванняў. Асабліва многа змен і ўдакладненняў унесена ў трэцяе выданне першай часткі. Так, у адпаведнасці з вучэбнай праграмай для 5-га класа былі ўключаны папярэднія звесткі па сінтаксісу пад назвай «Уступ». Ён складаўся з пяці невялікіх параграфіў: «Агульнае паняцце аб сказе», «Галоўныя члены сказа», «Даданыя члены сказа», «Падзел даданых членаў сказа», «Паняцце аб простым і складаным сказе». Да першай часткі падручніка быў прыкладзены слоўнік з 723 слоў, пры напісанні якіх вучні часта дапускалі памылкі: *абанемент, ажыццяўленне, бандэроль, бязвыезна, ветэрынар, воддаль, галалёдзіца, дашчэнт, добраякасны, землекарыстанне, легенда, прэзідыум, своеасаблівы* і інш. Некаторыя словы прыведзены ў двух арфаграфічных варыянтах: *канвейер* і *канвеер*, *нянавісць* і *ненавісць*, *пальто* і *паліто*, *пасяджанне* і *паседжанне*, *паломаны* і *паламаны*, *прамень* і *промень*, *руж'ё* і *ружжо*, *фейерверк* і *феерверк*, *яловец* і *ядловец*. Арфаграфічная варыянтнасць большасці гэтых слоў была абумоўлена існаваўшай тады варыянтнасцю іх вымаўлення з націскам на розных складах.

У трэцім выданні падручніка некаторыя тэарэтычныя параграфы былі папоўнены дадатковымі граматычнымі звесткамі. Так, у параграф аб выклічніку былі ўведзены правілы аб правапісе складаных выклічнікаў і аб знаках прыпынку пасля іх. У трэцяе выданне аўтары ўключылі новыя практыкаванні: на ўтварэнне суфіксальным спосабам назоўнікаў ад дзеясловаў і прыметнікаў, на замену ў тэксе пры яго спісванні цыфр словамі-лічэбнікамі, на канструяванне сказаў, у якіх бы займеннікі *хто, што, які, каторы, чый* выступалі то са значэннем пыталых, то са значэннем адносных, на ўжыванне дзеяслоўных форм загаднага ладу і не-

каторыя іншыя. Была зроблена таксама перастаноўка паасобных параграфоў. Напрыклад, у першых двух выданнях падручніка раздзел «Граматычны склад слова» папярэднічаў раздзелу «Праваніс» і складаўся з трох параграфоў: «Корань, прыстаўка, суфікс, аснова, канчатак», «Складаныя словы», «Перанос слова». У трэцім выданні гэты раздзел быў чамусьці пастаўлены пасля раздзела «Праваніс» з уключэннем з апошняга параграфоў «Праваніс некаторых прыставак», «Праваніс некаторых суфіксаў» і «Праваніс складаных слоў». З метадычнага пункту гледжання гэту перастаноўку наўрад ці можна прызнаць мэтазгоднай.

Апошнім выданнем з нязначнымі зменамі і ўдакладненнямі першая частка «Граматыкі беларускай мовы» выйшла ў 1940, а другая частка — у 1941 годзе.

На аснове гэтага школьнага падручніка па беларускай мове пасля Вялікай Айчыннай вайны (1946 год) М. І. Жыркевіч і А. С. Карзон стварылі новы падручнік, які доўгі час быў стабільным і многа разоў перавыдаваўся.

¹ Горулев Н. Прощайте, любимые. Минск, 1979, с. 412—413.

² У папярэднім падручніку даданыя члены сказа даваліся без падзелу на семантычныя групы як словы, якія паясняюць дзейнік або выказнік.

Т. А. МАЛЬЦАВА

ДА ПЫТАННЯ АБ ФАРМАЛЬНА-СЕМАНТЫЧНЫМ АСВАЕННІ ГАЛІЦЫЗМАЎ У БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ ГАВОРКАХ

Словы французскага паходжання (галіцызмы) пранікалі і пранікаюць зараз у беларускую мову пераважна кніжным шляхам — праз мастацкую і навуковую літаратуру, публіцыстыку і г. д. Таму асноўная іх маса ўваходзіць у склад лексічнага фонду літаратурнай мовы. Аднак значная колькасць галіцызмаў засвоена таксама і беларускімі народнымі гаворкамі. Як і іншыя запазычанні, словы французскага паходжання беларускімі народнымі гаворкамі асвойваюцца фанетычна, марфалагічна і семантычна. «Многія з іх ужо не ўспрымаюцца як іншамоўныя, бо адлюстроўваюць у сваім саставе спецыфічна беларускія фанетычныя і марфалагічныя асаблівасці»¹. Заўважана, што чым глыбей запазычанне пранікае ў слоўнікавы склад запазычваючай мовы і чым часцей яно выкарыстоўваецца ў размоўна-гутарковай мове шырокіх колаў грамадства, тым больш інтэнсіўна і поўна працякае працэс яго фармальнай адаптацыі.

Пры фанетычным асваенні галіцызмаў беларускімі народнымі гаворкамі часта ўзнікалі фанетычныя мадыфікацыі, звязаныя з аблягчэннем вымаўлення чужых гукаў і гукавых спалучэнняў. Гэта прыводзіла да з'яўлення значнай колькасці фанетычных варыянтаў французскіх запазычанняў у народных гаворках. Фанетычная варыяцыйнасць запазычаных слоў, асвоеных народнымі гаворкамі, тлумачыцца перш за ўсё тым, што гэтыя словы асвойваліся вусным шляхам. Асваенне ж на слых, як вядома, абумоўлена тэндэнцыяй наблізіць гучанне чужога слова да асаблівасцей той ці іншай гаворкі. У выніку і ўзнікаюць рэгіянальныя асаблівасці вымаўлення запазычаных слоў. На фанетычнае вар'іраванне лексікі французскага паходжання ў народных гаворках уплывала і тая акалічнасць, што словы гэтай лексікі пранікалі ў гаворкі ў розны час і з розных крыніц праз пасрэдніцтва рускай і польскай моў.

Адзначаюцца наступныя групы фанетычных варыянтаў слоў французскага паходжання ў народных гаворках: 1) варыянты, якія ўзніклі ў выніку страты пачатковага гуча: *асартымент* — *сартымент* (Касп.), *люстэрка* — *юстэрка* (Сцяц., І); 2) варыянты, якія ўзніклі ў выніку з'яўлення пачатковага зычнага: *азарт* — *газард* (МБС), *армія* — *вармія* (Нос.); 3) варыянты, якія ўзніклі ў выніку з'яўлення галоснага *а* паміж зычнымі пры збегу некалькіх зычных: *кларнет* — *каларнет* (Юрч.),